

УДК 94:329.614](477.82)"19"

DOI <https://doi.org/10.32782/2305-9389/2021.25.04>

АГЕНТУРНА МЕРЕЖА ЯК СКЛАДНИК ПРОТИСТОЯННЯ МІЖ НАЦІОНАЛЬНО-ВИЗВОЛЬНИМ РУХОМ І РАДЯНСЬКИМИ КАРАЛЬНИМИ ОРГАНАМИ НА ТЕРИТОРІЇ КАМІНЬ-КАШИРСЬКОГО РАЙОНУ

Пінчук Людмила,
аспірантка

Волинського національного університету імені Лесі Українки

На основі опрацьованих джерел та літератури автор досліджує формування та діяльність радянської та націоналістичної агентурної мережі на території Камінь-Каширського району після його звільнення від німецької окупації. Проаналізовано методи вербування агентів, інформаторів та розвідників радянськими силовими органами НКВС (МВС) і НКДБ (МДБ) та Службою безпеки ОУН, а також звернено увагу на джерела формування агентурної мережі.

Акцентовано увагу на використанні радянськими каральними органами в агентурних цілях діючих та колишніх повстанців, проаналізовано методи радянських спецслужб стосовно компрометації керівного складу національно-визвольного руху. Опосередковано автор торкається проблеми залучення у радянські спецгрупи представників так званих «диких груп» та кримінального елемента для боротьби з членами підпілля.

Прослідковано процес використання підпілля членів винищувальних груп та батальйонів в агентурних цілях проти радянських силових структур. Проаналізовано роль місцевого населення в розвідувальній та агентурній діяльності націоналістичного підпілля. Окрім того, порушено питання про агентів та інформаторів підпілля в радянських адміністративних (включаючи сільську партійну номенклатуру) та освітніх структурах.

Зосереджено увагу на основних напрямках роботи агентурної мережі протиборчих сторін та її ефективності. Простежуються негативні тенденції діяльності агентури та її вплив на психологічний стан місцевого населення, яке опинилося в епіцентрі конфлікту двох протиборчих сил і було вимушене балансувати між ними.

Ключові слова: Служба безпеки ОУН, підпілля, агент, агентурно-бойова група, спецгрупа, «дикі групи», винищувальний батальйон, радянські каральні органи (МВС, МДБ).

Pinchuk Lyudmyla. The agency network as a component of the confrontation between the national liberation movement and the Soviet punishment organizations on the territory of Kamin-Kashyrskiyi

Based on the studied sources and literature, the author examines the formation and activities of the Soviet and nationalist intelligence network in the Kamin-Kashyrskiyi district after its liberation from German occupation. The author analyzes the methods of recruiting agents, informants and spies by the Soviet law enforcement agencies of the NKVD (MVD) and NKDB (MGB) and the OUN Security Service. And also attention is paid to the sources of formation of the agency network.

In the article, the author focuses on the use of current and former insurgents by the Soviet punitive authorities for intelligence purposes, analyzes the methods of the Soviet secret services regarding the compromising of the leadership of the national liberation movement. Indirectly, the author touches on the problem of involving in Soviet special groups representatives of the so-called "wild groups" and the criminal element to fight members of the underground.

The process of underground use of members of fighter groups and battalions for intelligence purposes against the Soviet security forces was traced. The role of the local population in the intelligence and intelligence activities of the nationalist underground is analyzed. In addition, the question of agents and informants of the underground in the Soviet administrative (including the rural party nomenclature) and educational structures is raised.

The focus is on the main areas of work of the intelligence network of opposing parties and its effectiveness. There are negative trends in the agency and its impact on the psychological state of the local population, which was at the epicenter of the conflict between the two opposing forces and was forced to balance between them.

Key words: OUN Security Service, underground, agent, agent-combat group, special group, "wild groups", fighter battalion, Soviet punishment organizations (MIA, MGB).

У боротьбі між радянською карально-репресивною системою і національно-визвольним рухом важливою була роль агентурних мереж обох сторін.

Для боротьби з націоналістичними підпіллям за наказом заступника наркома Василя Рясного були створені диверсійно-розвідувальні групи при кожному районному відділі НКВС. Завданням цих груп було створення розгалуженої мережі агентів, шпигунів, які б збирали інформацію про зв'язки населення з УПА, про керівний склад повстанського руху з метою їх подальшої ліквідації [5, с. 325–326]. Так, у шифротелеграмі № 3288 від 15 квітня 1944 р. начальник Українського штабу партизанського

руху Тимофій Строкач вимагав від усіх командирів більшовицьких партизанських з'єднань активізувати розроблення ОУН – «посилити засилання агентури до вищих, центральних органів» [5, с. 277].

В одній із доповідних записок, адресованій голові Волинського обкому КП(б)У товаришу Профатилу, зазначалося, що станом на кінець січня 1945 р. в Камінь-Каширському районі агентурою було закрито 42 сільські ради. Агентурно-інформативна мережа включала: 136 агентів, із них внутрішніх – 2, маршрутників – 3, інформаторів – 131. У більшості сіл було два-три агенти, а в таких селах, як Нуйно, Качин, Гута-Бровенська, Ольбле-Руське, Сошично, Воєгоща, Яномисль, Яйно, – п'ять-сім. У селі Личини і місті Камінь-Каширську – 11. У селах Дольники, Застав'є і Воля – 20. Однак попри таку розгалужену агентурну мережу Карасинська сільська рада і село Набруска не мали жодного агента [16, арк. 46].

За інформацією Камінь-Каширського РВ НКВС станом на лютий 1945 р. на обліку агентурно-інформативної мережі перебувало 202 особи. Однак із числа осіб, що стояли на обліку, працювало лише 20–25 осіб, позаяк із 70-ма агентами з січня 1945 р. не було зустрічей [21, с. 110].

Станом на 1 липня 1946 р. агентурно-інформативна мережа РВ МВС виглядала так: резидентів – 2, агентів – 3, інформаторів – 302. Ця агентурна мережа охоплювала 76 сіл і хуторів загальною чисельністю населення 15 325 осіб. З огляду на те, що не всі населені пункти району були покриті мережею агентів та інформаторів, було поставлене завдання залучити ще п'ятьох резидентів, трьох агентів і 31 інформатора [13, арк. 129].

Досить цінними для радянської влади були випадки, коли вдавалося завербувати когось із середовища підпілля, таке траплялося зазвичай із захопленими під час військово-чекістських операцій та різного роду рейдів (облав) підпільниками. До прикладу, 14 березня 1945 р. в полон був захоплений кущовий господарчий Чорний із боївки СБ Голуба. Вісля відповідної обробки він дав згоду стати агентом органів НКВС. Йому було присвоєно псевдо «Василенко». За оперативною вказівкою органів НКВС Чорний був відправлений назад у підпілля, а вся агентурна інформація, зібрана ним, мала передаватися через батьків [21, с. 132]. Уже через день (15 березня) після вербування за участі Чорного органами НКВС було проведено військову операцію поблизу села Верхи по зачистці боївки Голуба. У результаті цієї операції затримано п'ять осіб [7, арк. 279].

За даними цього ж агента, 19 березня біля села Качин були ліквідовані боївки СБ Сороки та Стаха [7, арк. 279, 289]. А 22 березня того ж року за допомогою агента «Василенка» біля села Карпилівка неподалік річки Стобихва була проведена військово-чекістська операція з метою ліквідації боївок Дубового та Хмари. У результаті вбито 43 повстанця та чотирьох затримано. Серед убитих – командир загону УПА Дубовий і сотенний Хмара. Обидві повстанські групи входили до з'єднання Кубіка [7, арк. 279, 289].

5 травня 1945 р. на хуторах біля села Верхи загonom з пошуку краєвого провідника ОУН Дубового вдалося затримати зв'язкову боївки Кубіка «Марусю» (Ілюшик Марію) яка була завербована та використувалася в оперативних цілях. Головним завданням агента «Марусі» було вивідати інформацію про місцезнаходження Дубового та Кубіка. Уже через два дні, 7 травня 1945 р., за її участі вдалося затримати та вбити заступника продовольчими складами з краєвого проводу ОУН В'юна та заступника командира бригади УПА Яструба. Під час їх ліквідації були захоплені цінні для радянських спецслужб документи [10, арк. 252].

Восени 1951 р. радянським каральним органам удалося завербувати одного із жителів села Фаринки на ім'я Гриць. Із його допомогою органами держбезпеки були ліквідовані керівники національно-визвольного руху в районі – «Роман» та «Кос» [6, арк. 33–34, 37].

Для боротьби з підпіллям радянськими органами держбезпеки створювалися бойові групи спеціального призначення (спецгрупи, спецбоївки, агентурно-бойові групи). Такі групи формувалися при структурах НКВС, зокрема при оперативних групах НКВС УРСР, УНКВС та при РВ НКВС [20, с. 75]. Зазвичай спеціальні групи наповнювалися за рахунок партизанів, співробітників радянських каральних органів, стрибків тощо. Іноді до складу спецгруп залучалися представники кримінального середовища. Як приклад маємо згадку про використання такого елемента в системі радянських силових структур: 18 лютого 1947 р. Камінь-Каширський РВ МВС доповів про розкриття групи грабіжників із шести осіб. Під виглядом оунівців діяли в селах Сошичне, Підріччя і Довга Нива. Цікаво, що начальник РВ МДБ узяв цих бандитів під свій захист, мотивуючи це тим, що вони є «корисними для МДБ» [2, с. 123].

Важливим джерелом поповнення груп спеціального призначення були також діючі або колишні повстанці. Зазвичай до цих груп залучалися морально не стійкі підпільники, які, до прикладу, вийшли з повинною і в обмін на обіцяну амністію погодилися на співпрацю з НКВС [20, с. 75]. Ще однією категорією цих груп були повстанці, захоплені під час облав.

Перед спеціальними групами ставилася низка завдань: захоплення або фізичне знищення керівних центрів та керівників ОУН і УПА; знищення системи зв'язку ОУН і УПА, а також зв'язкових та шэфів зв'язку; збирання розвідувальної інформації для проведення військово-чекістських операцій; виявлення та знищення повстанських укриттів; нараження УПА на удар із боку оперативних груп НКВС.

Використання підпільників у групах спеціального призначення було важливим ще й тому, що останні мали зв'язок із керівниками національно-визвольного руху та добре володіли методами конспірації, які використовувалися в підпіллі. Командував такою групою зазвичай хтось із колишніх керівників УПА, а оперативне керівництво здійснював працівник НКВС [20, с. 75].

В одному з донесень Літвінов інформував обком, що станом на 20 березня 1945 р. в Камінь-Каширському районі створено три спецбоївки чисельністю 30 осіб та дві контрбанди із шести осіб. Далі йдеться про їхні успіхи в боротьбі з УПА, зокрема: знешкоджено 516 «бандитів», захоплено 300 бандитів і чотири члени ОУН, викрито п'ять схронів, ліквідовано чотири пункти зв'язку, одну організацію ОУН [5, с. 358–359].

Ще однією категорією, яку радянські каральні органи використовували у своїх агентурних комбінаціях проти підпілля, були так звані «дикі групи». Вони склалися з представників підпілля, які через певні обставини вийшли з підпорядкування організаційної мережі і діяли на свій розсуд. Іноді такі групи потрапляли під вплив радянських спецслужб, перевербовувалися і ставали спецгрупами.

Протягом 1945–1946 рр. у Камінь-Каширському районі діяли «дикі групи» «Гриця», «Мручка», «Лиска», «Лісового» [2, с. 121]. В одному з радянських донесень згадується, що на кінець 1951 р. в районі діяло п'ять окремих (тобто від ОУН і УПА) банд, так звані «дикі банди»: «Голуба», «Отamana», «Лиска», «Зеленого», «Орла» [6, арк. 33].

Підступність таких груп полягала в тому, що за зовнішнім виглядом, озброєнням, одягом, мовою, конспірацією вони не відрізнялися від повстанців УПА, що часто вводило в оману керівництво УПА [20, с. 76].

Створені радянською карально-репресивною машиною спеціальні групи суттєво компрометували підпілля в очах населення, яке було їхньою основною підтримкою. Окрім знищення підпільної мережі та ліквідації бійців УПА, спецгрупи займалися грабунком місцевого населення, мародерством, гвалтуванням жінок тощо.

У кінці 1945 р. керівникам ОУН і УПА стало відомо про існування таких спецгруп, почалось їх масове знищення. За цих обставин створення нових спецгруп припинилося [18, с. 183].

У звіті референтури СБ Ковельського окружного проводу ОУН за 1946 р. про боротьбу з агентурно-бойовими групами зазначено: «Деякі групи зістали знищені нашими боївками в засідках, а інші пов'язалися з організаційною сіткою та далі виконують накази ОУН. Деякі з «диких груп» нав'язалися з НКВД та виконують їх роботу в терені» [2, с. 123].

Радянські каральні органи щодо членів ОУН і УПА часто використовували різного роду провокативні та компрометуючі заходи [12, с. 47] за допомогою спецбоївки, агентів тощо. Компрометуючи підпілля і бійців УПА, радянське керівництво наражало їх на терор із боку СБ ОУН. Таким чином радянські спецслужби створювали конфлікт у рядах націоналістичного підпілля.

Одним із методів компрометації, який застосовували радянські каральні органи, був виклик так званих «посібників» підпілля до РВ МВС для бесід. Численні виклики одних і тих самих людей до РВ НКВС наводило на них підозру, бо вони могли бути перевербовані та працювати проти підпілля. Часто такі компрометуючі заходи закінчувалися тим, що СБ ОУН ліквідувала осіб, які, на їхню думку, були підозрілими.

Один із таких сценаріїв компрометації радянські каральні органи провели у 1946 р. над однією сім'єю із села Верхи. Районне керівництво володіло агентурними даними про те, що житель цього села Здрок Василь Миколайович та його дочка Семенюк Устина мають зв'язок із куцковою боївкою СБ Голуба. Оперативному складу РВ МВС було дане завдання за кожного масового виклику населення викликати сім'ю Здрока з метою компрометації її перед підпіллям. У результаті неодноразового виклику цієї сім'ї вночі 8 травня 1946 р. боївкою Голуба були вбиті дружина Здрока Ксенія Михайлівна та дочка Устина, а його забрано до лісу [11, арк. 180–181].

Паралельно з радянською керівництво національно-визвольного руху розбудовувало свою мережу агентури серед місцевого населення, партійного активу, бійців винищувальних батальйонів тощо.

Питаннями розвідки, контррозвідки проти противника, а також внутрішньоорганізаційною безпекою опікувалася Служба безпеки (СБ ОУН). Із приходом радянської влади повноваження Служби безпеки значно посилювалися, керівництво підпілля всіяко сприяло розвитку мережі СБ [1, с. 81].

Ще в 1944 р. районний провідник ОУН «Микола» (Халан Григорій Матвійович) дав наказ про посилення агентури СБ серед осіб, що працювали в радянських організаціях, із метою мати інформацію про кількість військ та працівників НКВС у районі, їх озброєння тощо [9, арк. 101]. Відповідальність за виконання наказу було покладено на районного коменданта СБ ОУН «Власа». Останній, своєю чергою, дав наказ кушовим боївкам СБ ОУН, які почали активно його виконувати [9, арк. 103]. Так був завербований К.П. Решетовський із села Ольбле-Руське, який на слідстві розповів про це так: «...Працюючи секретарем сільської ради Ольбле-Руське, до мене неодноразово приходив керівник кушової боївки СБ «Збуч». Він запропонував мені з ним секретно співпрацювати... У жовтні 1944 року я дав згоду на співпрацю, і він одразу присвоїв мені псевдонім «Зірка», яким я мав підписувати всі відомості, які передаватиму йому». Інший свідок Сірова про своє вербування розповіла: «У кінці листопада 1944 року Коробейко Анна, що проживала в селі Олексіївка та працювала вчителькою в селі Підріччя, запропонувала мені працювати для СБ». Остання мала передавати дані про військові частини в районі, газети, патрони. Про те, як мала відбуватися передача інформації, свідок відзначила: «Усе це я повинна була передавати їй, а вона, своєю чергою, районному провіднику – «Миколі» [9, арк. 103].

Із документів бачимо, що серед агентів ОУН були не лише представники сільської номенклатури. Велика ставка робилася на працівників, що працювали в районі. Значна увага підпільників була прикута до осіб, які працювали у сфері зв'язку. Так, завербованій А.Ф. Ярощук ставилося завдання перехоплювати на пошті всю кореспонденцію, яка адресувалася для РВ НКВС та НКДБ, знімати копії і лише тоді відправляти адресату [9, арк. 104].

Однак досить скоро, у тому ж таки 1945 р., районним органам безпеки вдалося виявити 10 осіб націоналістичного елемента в провідних ланках, що відповідали за функціонування району. Зокрема, агенти та інформатори підпілля були виявлені у районній конторі зв'язку, відділі народної освіти, лісовому господарстві, відділенні державного банку, медичній сфері тощо [9, арк. 404].

Досить прискіпливо у підпіллі ставилися до зрадників, тому час від часу СБ ОУН улаштовувала чистки в лавах організації з метою усунення ненадійних людей, які могли бути агентами НКВС, НКДБ.

Часто жорстокі методи і масові чистки, застосовані СБ, а іноді й убивства невинних людей були зумовлені провокативними діями з боку радянських каральних органів. Останні за допомогою сфабрикованих матеріалів намагалися компрометувати підпільників та бійців УПА, наражаючи їх тим самим на розправу з боку СБ ОУН [19].

Ліквідовувалися навіть представники керівної ланки. Так, у квітні 1945 р. СБ ОУН був розстріляний керівник районного проводу ОУН «Докторенко» (Фіц Федір Григорович) та районний комендант СБ по Камінь-Каширському району «Хмара». Обидва запідозрені у зв'язках із НКВС і НКДБ.

Слід зазначити, що, ймовірно, «Докторенко» був розстріляний СБ ОУН помилково, бо був скомпрометований радянськими спецслужбами. Відомо, що в лютому-березні 1945 р. начальником РВ НКВС «Докторенку» надсилалися компрометуючі записки, і, очевидно, СБ ОУН могла запідозрити провідника у зраді та діяльності на користь ворога [8, арк. 56].

В одному зі звітів терену «ГО Москва» зазначалося, що в період із січня до жовтня 1945 р. в Камінь-Каширському надрайоні, куди входило шість районів СБ ОУН, зі строю виведено 142 бійця і з них 134 особи зліквідовано [8, арк. 189].

На тих, кого ліквідовували чи допитували, склалися обвинувальні акти та протоколи допитів. Обвинувальні акти склалися керівником боївки, групи (відділу) тощо [15, арк. 120]. Один із таких обвинувальних актів (вирок) був знайдений співробітниками МВС у схроні «Коса» на ім'я Гриця. У ньому йшлося про те, що він довгий час був активним посібником ОУН, проживаючи на хуторі, допомагав будувати схрони, маскувати їх під час перебування в них повстанців, допомагав продуктами, але згодом «зрадив» – застрелив друга «Березу» і тяжко поранив провідника «Романа», який ледве дістався до криївки «Коса». У кінці вироку було написано: «Покарати Гриця найсуворішою карою – смертю» [6, арк. 37–38].

Досить успішною була агентурна робота підпілля і в рядах винищувальних батальйонів (стрибків).

Агентурні успіхи СБ у середовищі винищувальних батальйонів та груп самооборони пояснюються тим, що багато стрибків мали родинні чи земляцькі зв'язки з повстанцями. Чимало з них самі в минулому були в лавах ОУН та УПА, а у винищувальні батальйони потрапили з різних причин (полон, арешт і т. д.) [3, с. 112–113]. Наприклад, житель села Залісся Василь Савович Ткачук у квітні 1945 р. увійшов до складу винищувального загону, проте до цього перебував в УПА під псевдо «Ялина». У період перебування в «стрибках» не полишав зв'язок із підпіллям. Коли керівництво винищувального загону запідозрило В.С. Ткачука в небажанні воювати проти УПА, його в травні 1946 р. арештували та засудили до 10 років виправно-трудових таборів із поразкою в правах на п'ять років [4].

Траплялися випадки, коли СБ ОУН спеціально відсилала своїх бійців, щоб вони вливалися в ряди стрибків. Такі агенти повідомляли керівництво ОУН і УПА про можливі облави органів НКВС, а винищувальні батальйони, у складі яких були підпільники, певний час могли тільки імітувати боротьбу [3, с. 112–113]. У 1945 р. за завданням керівництва ОУН «Ялина» (Ткачук Мойсей Антонович) та «Заєць» (Шваюк Василь Савович) вийшли з підпілля, щоб як агенти потрапити у винищувальний батальйон. Перебуваючи у винищувальному батальйоні, вони систематично інформували свого підпільного керівника «Отамана» про заплановані військово-чекістські операції, чисельність винищувальних груп, про виїзди в села співробітників МДБ і МВС і т. п. [14, арк. 255, 256].

У червні 1946 р. значна частина винищувальних груп і батальйонів була розформована через ненадійність [17, арк. 13] та підозри у зв'язках із націоналістичним середовищем. Схожа чистка серед керівництва винищувальних батальйонів відбулася в 1947 р. [5, с. 360].

Отже, агентурна мережа займала важливе місце у боротьбі між українським національно-визвольним рухом та радянськими каральними органами.

Використання агентурних даних дало змогу радянському керівництву відійти від тактики масштабних блокад та військово-чекістських операцій. Пріоритетом стало проведення локальних військово-чекістських операцій на основі агентурних даних, які були спрямовані проти певних боївків або повстанців, особливо якщо це були керівні кадри ОУН і УПА.

Військово-чекістські операції також поповнювали ряди радянської агентури в рядах підпільників. Акцент робили на захоплення живими членів націоналістичного підпілля. У подальшому захоплених повстанців допитували, а отриману інформацію використовували в оперативній роботі. Таких повстанців намагалися зробити радянськими агентами в рядах націоналістів.

Важливим методом в оперативній роботі радянських органів була дискредитація повстанців та членів їхніх сімей. Такі акції накликали на дискредитованих повстанців СБ ОУН, яка зазвичай ліквідувала підозрюваних.

Натомість підпільники також намагалися створювати свою агентуру в місцевих керівних органах радянської влади та винищувальних батальйонах. Завербовані голови сільських рад та секретарі надавали повстанцям цінну інформацію. Агенти, які працювали у сфері зв'язку, копіювали для підпілля матеріали, котрі призначалися карально-репресивним органам. Досить удаючо була агентурна робота підпілля в рядах винищувальних батальйонів. Проте радянське керівництво швидко збагнуло, що в «стрибках» є багато ворожих агентів, тому частину батальйонів було розформовано а частину реорганізовано.

Література:

1. Антонюк Я. Діяльність СБ ОУН на Волині. Луцьк : Волинська книга, 2007. 176 с.
2. Антонюк Я. Боротьба СБ ОУН (б) з «дикими групами» на території Волині та Полісся (1944–1951 рр.). *Науковий вісник Волинського національного університету імені Лесі Українки*. 2010. Т. 22. С. 120–124.
3. Антонюк Я. Агентура СБ ОУН(б) у радянських силових органах на території Волині (1946–1951 рр.) *Історичні студії Волинського національного університету імені Лесі Українки*. 2010. Вип. 3. С. 112–116.
4. Архів Управління СБУ у Волинській області (далі – Архів УСБУ у Волинській обл.). Спр. 6681.
5. Бондарчук А. Обірване коріння нації. Волинська хрестоматія. Київ : Видавництво імені Олени Теліги, 2011. 896 с.
6. Галузевий державний архів СБУ (далі – ГДА СБУ) Ф. 13. Спр. 450. Арк. 33, 34, 37.
7. ГДА СБУ. Ф. 2. Спр. 189. Арк. 279, 289.
8. ГДА СБУ. Ф. 2. Спр. 227. Арк. 56, 189.
9. ГДА СБУ. Ф. 2. Спр. 228. Арк. 101, 103, 104.
10. ГДА СБУ. Ф. 2. Спр. 279. Арк. 252.
11. ГДА СБУ. Ф. 2. Спр. 324. Арк. 180–181.
12. ГДА СБУ. Ф. 2. Спр. 406. Арк. 47.
13. ГДА СБУ. Ф. 2. Спр. 418. Арк. 129.
14. ГДА СБУ. Ф. 2. Спр. 434. Арк. 255–256.
15. ГДА СБУ. Ф. 5. Спр. 67863. Арк. 120.
16. Державний архів Волинської області (далі – Держархів Волинської обл.). Ф. 13. Оп. 1. Спр. 54. Арк. 46.
17. Держархів Волинської обл. Ф. 13. Оп. 1. Спр. 60. Арк. 13.
18. Дмитрук В. Вони боролися за волю України (Участь ОУН і УПА у національно-визвольній боротьбі українського народу в 1941–1956 рр. за матеріалами Волині та Полісся). Луцьк : Волинська обласна друкарня, 2006. Т. III. 404 с.
19. Патриляк І. Служба безпеки ОУН. URL: http://www.history.org.ua/?termin=Sluzhba_bezpeky.
20. Сергійчук В. Тавруючи визвольний прапор. Діяльність агентури та спецбоївків НКВС–НКДБ під виглядом ОУН–УПА ; вид. 2-е, доп. Київ : Сергійчук М.І., 2006. 184 с.
21. Ус С. Хроніка Волинського Полісся. Події 1944–1954 років. Луцьк : Надстир'я, 2019. Т. 1. 204 с.